

Т. В. Фунікова

Національний аерокосмічний університет ім. М. С. Жуковського «ХАІ»

**Становлення флексій родового відмінка однини іменників чоловічого роду
в українській літературній мові XVII ст.
(на матеріалі «Синопису» та «Хроніки» Ф. Софоновича)**

Фунікова Т. В. Становлення флексій родового відмінка однини іменників чоловічого роду в українській літературній мові XVII ст. (на матеріалі «Синопису» та «Хроніки» Ф. Софоновича).

У статті проаналізовано родовий відмінок однини іменників чоловічого роду в літописних пам'ятках XVII ст. «Синописі» та «Хроніці» Ф. Софоновича в контексті української літературної мови XVII ст.

Виявлено як архаїчні, так і нові форми іменників у літописах, що властиві сучасній українській літературній мові. Встановлено, що система іменника, відображена в «Синописі» та «Хроніці» Ф. Софоновича, є перехідним етапом від системи іменника староукраїнської доби до системи іменника сучасної української літературної мови, бо, зберігаючи архаїчні форми (стародавні флексії, залишки форм двоїни тощо), вже поповнюється і багатьма новими формами, властивими сучасній українській літературній мові.

Ключові слова: система іменника, українська літературна мова XVII ст., церковнослов'янська мова, історична морфологія, флексія, словозміна, родовий відмінок.

Фунікова Т. В. Становление флексий родительного падежа единственного числа существительных мужского рода в украинском литературном языке XVII в. (на материале «Синописа» и «Хроники» Ф. Софоновича). Статья посвящена анализу родительного падежа системы существительного в летописных памятниках XVII в. «Синописе» и «Хронике» Ф. Софоновича в контексте украинского литературного языка XVII в. В работе выявлены как архаические, так и новые формы существительных в летописях, которые характерны для современного украинского литературного языка.

Исследование показало, что система существительного в языке «Синописа» и «Хроники» Ф. Софоновича является переходным этапом от системы существительного староукраинской эпохи к системе существительного современного украинского литературного языка. Сохраняя архаические формы (старые флексии, остатки форм двойственного числа и т.д.), система существительного уже пополняется и новыми формами, характерными для современного украинского литературного языка.

Ключевые слова: система существительного, украинский литературный язык XVII в., церковнославянский язык, историческая морфология, флексия, словоизменение, родительный падеж.

Phunikova T.V. The genitive case of the singular of nouns of the masculine in the Ukrainian literary language of the XVII th century (on the basis of «Synopsis» and «Chronicle» of Ph. Sophonovich).

The article is based on the historical materials. This investigation is dedicated to the analysis of the genitive case of the noun system in «Synopsis» and «Chronicle» by Ph. Sophonovich, annalistic monuments of the XVII th century, in the context of the Ukrainian literary language of the XVII th century.

In this work both archaic and new forms of nouns in chronicles which are typical for the modern Ukrainian literary language are revealed. On the basis of the investigation it is concluded that the noun system in the language of «Synopsis» and «Chronicle» by Ph. Sophonovich is a phase of transition from noun system of Old Ukrainian period to noun system of modern Ukrainian literary language. There is established that the noun system in «Synopsis», on the one hand, keeps many archaic forms, many old inflexions and, on the other hand, includes different new forms (new inflexions, forms of plural number, etc.).

Key words: noun system, Ukrainian literary language of the XVII th century, Church Slavonic language, historical morphology, inflexion, world-changing, the genitive case.

Дослідження парадигми іменників чоловічого роду в українській літературній мові XVII ст., зокрема ґрунтовний аналіз диференціації флексій родового відмінка однини іменників чоловічого роду (далі – род. відм. одн. ім. чол. р.), є досить актуальним в історичній морфології [3; 9; 11]. Важливим науковим завданням дослідників

морфології є вивчення закінчень, з'ясування питання про співвідношення флексій -а та -у род. відм. протягом історичного розвитку мови, оскільки форми на -у в міру наближення до нашого часу набирають в українській мові все більшого поширення [3]. Аналізу морфологічних особливостей окремих пам'яток XVII ст., зокрема і

дослідженню род. відм. одн., присвячені праці І. Керницького [2], А. Свашенко [7] та ін., але морфологічна система «Хроніки» Ф. Софоновича та «Синопису» (XVII ст.) взагалі ще не була предметом окремих досліджень мовознавців. Тому завдання нашої статті – проаналізувати старі та виявити нові флексії род. відм. ім. чол. роду в українській літературній мові вищезазначеного періоду на матеріалі «Синопису» та «Хроніки» Ф. Софоновича.

Особливо складним є питання про форми род. відм. на -у, властиві певній частині ім. чол. р. Це закінчення перейшло сюди з й – основ. Багатьох дослідників мови цікавили форми род. відм. на -у, які мають місце в усіх слов'янських мовах. Так, одні з них (О. Огоновський [5:87-88], О. О. Шахматов [8:240-249], класифікуючи ім. з род. відм. на -а та -у, дотримувалися семантичного принципу, інші (Я. Головацький [1:62], С. Смаль-Стоцький і Т. Гартнер [3:23]) морфологічного і ще ін. (М. Осадца [6:45], В. Маньчак [9:64]) одночасно семантичного і морфологічного. Крім того, В. Маньчак враховує також наголос. Ми ж, визначаючи закінчення цих ім., ураховуватимемо всі ці ознаки в сукупності, тобто семантико-морфологічні ознаки ім., а іноді ще й акцентологічні.

Проведені дослідження дають змогу констатувати, що род. відм. одн. ім. чол. р. в «Синописі» та «Хроніці» Ф. Софоновича має закінчення -а, -у для твердих основ і -я, -ю (графічно) для м'яких основ, як і в сучасній українській літературній мові (далі – СУЛМ).

Аналіз форм род. відм. одн. ім. чол. р. в досліджуваних літописах, як і в інших пам'ятках XVII – XVIII ст., дає змогу зробити висновок про подальший їх розвиток, порівняно з аналогічними формами ім. XVI ст. [2], у напрямку до норм СУЛМ [7: 283]. Дослідження показали, що диференціація флексій -а та -у в род. відм. одн. майже повністю залежить від семантики іменників, як і в сучасній мові, про що свідчать також праці інших дослідників, зокрема А. Свашенко [7: 283].

Слід зазначити, що в обох аналізованих пам'ятках закінчення -а (-я) мають у род. відм. одн. всі назви істот, напр.: отъ сына [Син.: 15]; wt вуя [Хр. Соф.: 14]; с конА [Син.: 58]; от патріарха [Син.: 57] та ін.

Назви предметів можуть набувати закінчення -а (-я), -у (-ю).

Флексію -а (-я) в досліджуваних літописах мають іменники із такою семантикою:

Назви конкретних предметів з точно окресленою формою: меча [Хр.Соф.: 151]; лука [Син.,УЛ:171]; плуга [Син.: 30]; до меча [Хр.Соф.: 113].

Назви мір простору, часу тощо: третегw часа [Син.: 17]; до вечера [Хр.Соф.: 72]; 19 дня

[Хр.Соф.: 92]; мѣсяца [Син.,УЛ:178].

Назви місяців та днів тижня: мсца маия 19 дня [Хр.Соф.: 100]; августа [Хр.Соф.: 126]; февралА [Син.:50]; 26 июля [Хр.Соф.: 217].

Від ім. рокъ в обох літописах засвідчені тільки форми на -у: сего ж року [Хр.Соф.: 75]; року [Син.: 17]. Ім. вѣкъ у род. відм. одн. також має флексію -у, напр.: нынѣшнего вѣку [Син.,УЛ:182]; вѣку своегw [Син.: 50].

Як і в аналізованих пам'ятках, у СУЛМ ім. рік та вік у род. відм. одн. теж, як винятки, мають флексію -у.

Флексію -а(-я) мають у літописах також:

Назви приміщень та різних будівель переважно з наголосом на закінченні: съ моста [Син.: 50]; попадали с моста [Хр.Соф.: 156]; до Печерского монастыря [Хр.Соф.: 82]. Від ім. порубь у «Хроніці» Софоновича трапляються паралельні закінчення -а та -у, що свідчить про неусталеність цих форм: з поруба [Хр.Соф.: 74], але : з порубу [Хр.Соф.: 91] (закінчення -у в слові порубу вказує на наявність нормативних тенденцій у мові пам'ятки).

Назви населених пунктів; інші географічні назви з наголосом у род. відм. на кінцевому складі, а також із суфіксами присвійності -ов, -ев, -ин: до Києва [Хр.Соф.: 59]; Великого Новгорода [Хр.Соф.: 58]; з Чернигова [Хр.Соф.: 88]; окрестъ Чигирина [Син.: 201]; вскрай Днѣпра [Син.: 24]; до Прута [Хр.Соф.: 137]; флексія -а властива й назвам міст із суфіксом -ск, які також сприймалися довгий час як прикметники: до Минска [Хр.Соф.: 81]; до Смоленска [Хр.Соф.: 94], але один раз трапляється флексія -у: против Смоленску [Хр.Соф.: 84]. Інші назви міст, країн, річок мають закінчення -а або -у: от Вавилона [Син.: 171]; до Рима [Син.: 18]; і поряд – форми на -у: Рыму [Син.: 4]; до Рыму [Хр.Соф.: 82].

Отже, зафіксовані в обох літописах форми Прута, Днестра, Днѣпра із наголошеною флексією -а повністю відповідають нормам СУЛМ. Від назв населених пунктів у пам'ятках теж маємо закінчення -а, властиве СУЛМ.

У «Синописі» усі назви психо-фізіологічного стану, на відміну від СУЛМ, мають флексію -а: страха [Син.: 103]; плача [Син.: 105]; сна [Син.,УЛ:182]; непокоА [Син.: 107]. А в «Хроніці» Ф. Софоновича, як і в СУЛМ, такі назви мають флексію -у: от того крику [Хр.Соф.: 153]; wt страху [Хр.Соф.: 218]. У багатьох інших пам'ятках XVII – XVIII ст., зокрема в мові Кролевецьких ратушних книг, яку досліджувала А. Свашенко, вищезазначені назви теж мають закінчення -у, властиве СУЛМ: афекту, болю, гнѣву [7: 283].

Флексію -у(-ю) в досліджуваних літописах мають назви предметів, форму яких не можна точно окреслити. Сюди належать такі групи іменників із наступною семантикою:

1. Назви явищ природи: бога грому [Син.: 44]; от огню [Хр.Соф.: 156], але поряд зафіксована і флексія -а від цього ж ім.: зь огня [Хр.Соф.: 155], що, мабуть, можна пояснити інтралінгвальним чинником – історичним розвитком мови, унаслідок якого на цьому етапі співіснували паралельні утворення.

2. Збірні ім.: роду християнського [Син.,УЛ:177]; лядського роду [Хр.Соф.: 136], але трапляється і закінчення -а: рвда [Син.: 120]; полку [Син.: 93]; з народу готського [Хр.Соф.: 57]. У мові ж «Синопису» збірний ім.. народъ взагалі має в род. відм. одн. флексію -а, на відміну від СУЛМ, що свідчить про книжний характер літопису: народа ківскагw [Син.: 39]; народа [Син.: 10].

3. Назви речовини, маси, матеріалу: корму много [Хр.Соф.: 139]; меду [Хр.Соф.: 138]; леду [Хр.Соф.: 139]; киселю [Син.: 31], але трапляється і флексія -а: киселя [Син.: 51] (у виданні 1768 р.), що пояснюється впливом російської мови як на цю форму, так і на весь текст цього видання в цілому.

Від ім.. овесъ, як і в СУЛМ, у «Синописі» вживається тільки форма род. відм. одн. на -а: wвса [Син.: 30]. Форми на -а від ім.. овес А.М.Матвієнко пояснює аналогією до форми жита [4: 92]. Від ім. хлѣбъ теж зафіксована флексія -а, як і в СУЛМ: щмат хлѣба куповали [Хр.Соф.: 225].

Окремі випадки використання флексії -а в «Синописі» (дыма та ін.) пояснюються впливом або давньоукраїнської, або церковноукраїнської мови, коли цитується Святе Письмо.

4. Ім. на означення місця, простору тощо, напр.: архипелагу [Син.: 5] – видання 1680 р., а у виданні 1768 р. маємо форму архипелага [Син.: 7] під впливом російської мови; того краю [Хр.Соф.: 57]; граду [Син.: 5] орма граду трапляється в «Синописі» один раз, а звичайно в обох літописах вживаються форми на -а: города [Син.: 103]; з города [Хр.Соф.: 104].

Від ім. свѣтъ у досліджуваних пам'ятках виступають тільки форми на -а, на відміну від СУЛМ: wт сотвореня свѣта [Хр.Соф.: 56]; свѣта [Син.: 5].

Ім. берегъ у «Хроніці» має флексію -а, як і в СУЛМ: берега [Хр.Соф.: 73].

5. Назви будівель, споруд, приміщень та їх частин у мові «Хроніки», окрім тих, які мають наголос на закінченні, напр.: замку половецького [Хр.Соф.: 82]; намету [Хр.Соф.: 62]. Але ис погребя [Хр.Соф.: 103], як і в багатьох інших пам'ятках XVII-XVIII ст., які вивчала зокрема А.Свашенко [7: 283].

6. Назви абстрактних та узагальнених понять,

куди входять назви дій та їх результатів, станів, властивостей: до приступу [Хр.Соф.:136]; погрому [Хр.Соф.: 239]; брачного союзу [Син.: 25]; полону [Хр.Соф.:81]; походу [Син.: 41], рідше вживаються абстрактні поняття з флексією -а: до захода слнца [Хр.Соф.:138]; возраста [Син.: 32]; wт замаха [Хр.Соф.:65].

7. Географічні назви, куди належать назви островів, півостровів, країн, річок (окрім зазначених вище з наголошеною флексією -а) тощо: Дону [Хр.Соф.:133]; до Риму [Хр.Соф.:57]; Дону [Син.: 84]; Крыму [Син.: 215].

Від ім. Дунай у мові «Хроніки» Ф. Софоновича флексія -у, властива СУЛМ, трапляється 4 рази: wколо Дунаю [Хр.Соф.: 57]; Дунаю [Хр.Соф.: 56]; ниже Дунаю [Хр.Соф.: 213]; до Дунаю [Хр.Соф.: 143], а флексія -а (графічно -я) – лише 2 рази: подле Дуная [Хр.Соф.:82]; Дуная [Хр.Соф.:56], що вказує на наявність нормативних тенденцій у мові цього літопису.

Флексію -у мають також ім. у другій частині складених топонімів: у Княжого Баираку [Хр.Соф.: 227], але зменшені форми на -к мають закінчення -а: Красного Городка [Хр.Соф.: 219].

«Синопис» також зрідка зберігає давню флексію -е, властиву ім. з колишніми основами на приголосний, напр. від ім. день: третяго дне [Син.: 84].

Ім. камень та корень теж іноді зберігають застарілу форму із закінченням -е, властивим консонантним основам: камене [Син.: 60], от корене [Син.,УЛ:173]. Збереження архаїчної флексії -е свідчить про церковнослов'янський характер мови «Синопису».

Дослідження форм род. відм. одн. ім. чол. р. у «Синописі» та «Хроніці» Ф. Софоновича дає змогу констатувати, що диференціація флексій -а та -у в аналізованих літописах у цілому відповідає нормам СУЛМ, хоча пам'ятки ще зберігають окремі старі форми певних семантичних розрядів ім., причому значно більше архаїчних форм зафіксовано саме в «Синописі». Отже, проведений аналіз обох літописів дає можливість увести у науковий обіг нові фактичні дані, підтвердити, а іноді й заперечити загальновідомі положення історичної граматики, уточнити причини паралельності певних флексій.

Щодо перспектив подальших розвідок, то в наступних дослідженнях доцільно буде зупинитися на аналізі флексій інших відм. ім. у цих літописах, а також іменникової парадигми ще не вивчених пам'яток XVII-XVIII ст., що допоможе простежити рівень відповідності системи словозміни ім. аналізованих пам'яток нормам СУЛМ.

Умовні скорочення

Син. – Синопис. – К.: Друк. Києво-Печерської Лаври, 1680. – 130с.

УЛ – Українська література XVII ст. / [упор. В. І. Кречотень]. – К., 1987. – С.167–183.

Хр. Соф. – Софонович Ф. Хроніка з літописців стародавніх / [упоряд.: Ю. А. Мицик, В. М. Кравченко]. – К., 1992. – 336 с.

Література

1. Головацкий Я. Грамматика русского языка / Я. Головацкий. – Львов, 1849. – 224 с.
2. Керницький І. М. Морфологічні особливості мови «Війтівських книг» XVI-XVII ст. / І. М. Керницький // Дослідження і матеріали з української мови. – К.: Вид-во АН УРСР, 1962. – Т. 5. – С. 90–110.
3. Керницький І. М. Система словозміни в українській мові / І. М. Керницький. – К.: Наук. думка, 1967. – 288 с.
4. Матвієнко А.М. Деякі випадки граматичної аналогії у відміні іменників української мови / А. М. Матвієнко // Слов'янське мовознавство. – 1958. – Т. 2. – С.91–101.
5. Огоновский О. Грамматика русского языка / О. Огоновский. – Львов, 1889. – 288 с.
6. Осадца М. Грамматика русского языка / М. Осадца. – Львов, 1876.
7. Свашенко А. О. Из спостережень над іменниковою парадигмою рукописних Кролевецьких ратушних книг XVII-XVIII ст. / А. О. Свашенко // Записки НТШ. – 1997. – Т. 234. – С. 281–296.
8. Шахматов А. А. Историческая морфология русского языка / А. А. Шахматов. – М.: Учпедгиз, 1957. – 400 с.
9. Manczak W. Rpartycja koncowek gen. sing -a, -y w ukraińskim / W. Manczak // Biuletyn Towarzystwa językoznawczego. – Zeszyt XIII. – Krakow, 1954. – S. 62–65.